

## TIJORAT BANKLARINING QIMMATLI QOG‘OZLAR BILAN BOG‘LIQ OPERATSIYALARI VA ULARNING BANK FAOLIYATIDA TUTGAN O‘RNI

**G‘ofurov Azizbek**

Toshkent moliya institutlari iqtisodiyot  
(tarmoqlar va sohalar bo‘yicha) yo‘nalishi magistri

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq operatsiyalari va ularning bank faoliyatida tutgan o‘rni yoritib berilgan. Maqola davomida mavzu doirasidagi fikr va mulohazalar berib borilgan. Maqola so‘nggida xulosa keltirilgan.

**Kalit so‘zlar:** tijorat banklari, bank faoliyati, inkassatsiya, investitsion institute.

## ОПЕРАЦИИ С ЦЕННЫМИ БУМАГАМИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ И ИХ РОЛЬ В БАНКОВСКОЙ СФЕРЕ

**Аннотация.** В данной статье описаны операции с ценными бумагами коммерческих банков и их роль в банковской деятельности. На протяжении всей статьи высказывались мнения и комментарии в рамках темы. Вывод дан в конце статьи.

**Ключевые слова:** коммерческие банки, банковская деятельность, взыскание, инвестиционный институт.

## SECURITIES OPERATIONS OF COMMERCIAL BANKS AND THEIR ROLE IN BANKING

**Abstract.** This article describes the securities operations of commercial banks and their role in banking. Throughout the article, opinions and comments were given within the scope of the topic. The conclusion is given at the end of the article.

**Key words:** commercial banks, banking activity, collection, investment institute.

### KIRISH

“Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida” gi Qonunga asosan tijorat banklari qimmatli qog‘ozlar bozorida turli xil faoliyat olib borishlari mumkin. Shu bilan bir qatorda, banklarning qimmatli qog‘ozlar bozoridagi faoliyati „Qimmatli qog‘ozlar bozorining faoliyat ko‘rsatish mexanizmi to‘g‘risida“gi Qonuning 17-moddasiga

muvofti q, shuningdek, „O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida“gi va „Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida“gi Qonunlar bilan tartibga solinishi belgilangan.

„Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida“gi Qonunga binoan tijorat banklari qimmatli qog‘ozlar bozorida quyidagi:

–qimmatli qog‘ozlar (veksel, aksiya, obligatsiyalar, depozit sertifikatlar va boshqalar)ni chiqarish;

–qimmatli qog‘ozlarni sotib olish, sotish, saqlash, ular bilan boshqa operatsiyalarni amalga oshirish;

–tovar yetkazib berish va xizmat ko‘rsatishdan kelib chiqadi-gan talab huquqini olish, bunday talablarni inkassatsiya qilish;

–mijozlar ishonib topshirgan operatsiyalarni: mablag‘larni jalb etish va joylashtirish va qimmatli qog‘ozlarni boshqarish va hokazo ishlarni bajarish;

–fond bozori ishtirokchilariga bu borada bank faoliyati yuzasidan maslahatlar berish kabi operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Bu faoliyat turlarini amalga oshirish borasida tijorat banklari uchun cheklashlar yo‘qligi sababli ular fond bozorida haqiqiy qantashchi – investitsion institut sifatida ish yuritadi. Banklarning qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalari ko‘p maqsadlarni ko‘zlagan holda yuritiladi. Shu bois banklarning qimmatli qog‘ozlar bozorida faoliyatdan asosiy maqsadlari:

–qimmatli qog‘ozlar chiqarish asosida kredit va hisob-kitob faoliyati yuritish uchun qo‘shimcha pul resurslarini jalb qilish;

–qimmatli qog‘ozlarga sarflangan va o‘z investitsiyalaridan bankka to‘lanadigan foiz va dividendlar evaziga qimmatli qog‘ozlarning kurs qiymati oshishi tufayli foyda olish;

–mijozlarga qimmatli qog‘ozlar operatsiyalariga doir xizmatlar ko‘rsatishdan foyda olish;

–erkin raqobat asosida bankning xizmat sohasini kengaytirish hamda korxonalar va tashkilotlarning kapitallarida qatnashish evaziga yangi mijozlarni jalb qilish;

–bankning qimmatli qog‘ozlari orqali resurslarni jalb qilish va ulardan foydalanish;

–bankning likvidli mablag‘lariga qo‘yilmalarning daromadli-ligini ta‘minlagan holda likvidlik zaruriy zaxirasini saqlab borish;

–mijozlarning qimmatli qog‘ozlarni me‘yorida olib sotishi hamda moliyaviy risklarni qimmatli qog‘ozlar hosilalari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar orqali sug‘urta qilish kabilarni keltirish mumkin.

Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalari O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 19-dekabr 1998-yilda qabul qilingan „Tijorat

banklari tomonidan qimmatli qog'ozlar bilan o'tkaziladigan operatsiyalariga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi Nizomi asosida olib boriladi.

### **TADQIQOT METODI VA METODOLOGIYASI**

Bu Nizomga asosan tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar olib borish uchun Markaziy bankdan umumiy litsenziya olishlari lozim. Makur litsenziyani olish uchun tijorat banklari Markaziy bankka quyidagi hujjatlarni topshirishlari zarur:

1. Ariza.
2. Bankning investitsiya siyosati to'g'risidagi Nizom.
3. Bankning emissiya siyosati to'g'risidagi Nizomi (ikki nusxada).

Arizada bank rejalashtirayotgan faoliyat turi, bankning investitsiya siyosati va undan ko'zlanayotgan maqsad va tadbirlarni aniq bayon qilish uchun:

–bank kapitaliga nisbatan investitsiya faoliyatidan olinadigan foydaning salmog'i;

–bu faoliyat turi bo'yicha bankning ichki nazorati va uning olib borilishi tartibi;

–qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar olib boruvchi xodim-larning faoliyat doirasi va ularga qo'yilgan cheklovlar;

–qimmatli qog'ozlar bo'yicha bank ichki hisobi va hisobotlari-ni yuritish bo'yicha monitoring o'tkazish tartibi ko'satilishi lozim.

Tijorat banki Markaziy bankka taqdim qiladigan investitsiya siyosati va bankning emissiya siyosati to'g'risidagi nizomlari odatda bank Kengashi tomonidan tasdiqlangan bo'ladi. Tijorat bankining investitsiya siyosatida investitsiya strategiyasi va maqsadi, bank mablag'lariga sotib olish rejalashtirilayotgan qimmatli qog'ozlar turlari, investitsiyalarni amalga oshirish, muddatlari;

–emitentning moliyaviy ahvoli, qimmatli qog'oz qo'yilmala-rining risk darajasi, diversifi katsiyalanganligi, qimmatli qog'ozlarning sifati va barqarorligini kafolatlovchi rejalar majmuasi ko'satiladi.

Bankning emissiya qimmatli qog'ozlar chiqarish siyosatida emissiya faoliyatining maqsadi (masalan, ustav fondini shakllantirish, likvidlikni saqlash, qarz mablag'larini jalb qilish va boshqalar) va strategiyasi, bank chiqaradigan qimmatli qog'ozlar turlari va muddatlari, ularning likvidliligi, qarz majburiyatlarining o'z vaqtida qoplanishi va boshqalar ko'satiladi.

Rivojlangan mamlakatlar, masalan, AQSH tajribasidan ma'lumki, yaqin vaqtlargacha tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi bevosita faoliyat ko'rsatishi cheklangan yoki taqiqlab qo'yilgan edi. Biroq hozirgi paytda bunday cheklanishlarga barham berilgan va natijada, jahon moliya bozorida tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi salmog'i, ahamiyati va roli oshib bormoqda.

Ta'kidlash joizki, Respublikamizda banklar faoliyati bank ning nazorati ostida Xalqaro Bazel qo'mitasi qoidalariga asoslangan jahon bank qonunchiligi va iqtisodiy me'yorlarga muvofiq amalga oshirilmoqda. Yuqorida keltirilgan Nizomga asosan banklar tomonidan qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar olib borishda quyidagi cheklovlar, yoki shartlarga rioya qilish zarur.

### **TADQIQOT NATIJASI**

Avvalambor bankning bir korxonaga ustav kapitaliga, yoki uning boshqa qimmatli qog'ozlarga qo'yilmasining miqdori birinchi darajali bank kapitalining 15 foizidan oshmasligi kerak. Bankning moliyaviy institutlardan tashqari korxonalar ustav kapitalining 20 foizidan ortig'iga ega bo'lmasligi: bankning oldi-sotdi uchun nodavlat qimmatli qog'ozlarga qo'yilmasi hajmi birinchi darajali bank kapitalining 25 foizidan oshmaslik shartlari qo'yilgan. Ushbu cheklanishlar banklar faoliyatida riskni kamaytirishga, bank aktivlarini diversifikatsiyalashga, moliyaviy va likvidlik holati belgilangan me'yorlar doirasidan chiqib ketmasligiga, pirovard natijada esa bank omonatchilari va kreditorlarining mol-mulkini himoya qilishga qaratilgandir.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalariga nisbatan belgilangan muhim cheklashlardan biri bir bank tomonidan boshqa banklarning aksiyalarini sotib olish huquqining bekor qilinganligi hisoblanadi.

Ushbu cheklovning joriy qilinishidan ko'zlangan maqsad banklarning ishlab chiqarish korxonalarining kapitalidagi ishtirokini kuchaytirish hisoblanadi.

Banklarning qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiradigan operatsiyalari uchun qimmatli qog'ozlar bozorini nazorat etuvchi organning maxsus ruxsati talab qilinmaydi, shu sababli, banklar bu operatsiyalarni banklar faoliyatini amalga oshirish uchun Markaziy bank tomonidan berilgan umumiy litsenziya asosida bajaradilar. Qonunlarda tijorat banklariga aksiyalar, obligatsiyalar, depo ziti, sertifikatlar va jamg'arma sertifikatlar, veksellari kabi qimmatli qog'oz turlarini chiqarishga ruxsat beriladi. Banklar ustav fondlarini shakllantirish maqsadida aksiyalar chiqaradi.

Banklar qarz mablag'larini jalb etish uchun o'zining qarz majburiyatlari – obligatsiyalar, depozit va depozit sertifikatlar, veksellar chiqaradilar. Bundan tashqari, ular qimmatbaho qog'ozlar hosilalari chiqarishi ham mumkin. Faqat yirik sanoat korxonalarining aksiyalarigina bank qimmatli qog'ozlari bilan raqobatlasha oladi.

Bank qimmatli qog'ozlari uzoq muddatli manfaatlarni ko'zlaydigan investorlar uchun ham, vaqtincha bo'sh turgan mablag'larini jamlovchilar uchun ham ancha manfaatli qo'yilma obyektidir. Uzoq muddatga mo'ljallangan maqsadlarni amalga oshirish ko'zlanganda yirik va o'rtacha tijorat banklarining aksiyalariga mablag' investitsiyalash eng yuqori samara berishi mumkin.

Hozirgi vaqtda mavjud qoidalarga binoan, banklarning depozit sertifi katlari va veksellari, Markaziy bank tomonidan aksiyalar, obligatsiyalar, qimmatli qog'ozlar hosilalari Davlat mulki qo'mitasi tomonidan muvofi qlashtiriladi. Undan tashqari Respublikada qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini muvofi qlashtirish va nazorat qilish markazi, Korporativ qimmatli qog'ozlar markazi tashkil qilingan.

### **MUHOKAMA**

Qimmatli qog'ozlar bozorida moliyaviy broker sifatida banklar komission shartnoma yoki topshiriq shartnomasi asosida mijozning hisobidan amalga oshiriladigan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisida vositachilik vazifasini bajaradi.

**Brokerlik operatsiyalari** – banklar o'z mijozlarining topshiriqlariga binoan komission operatsiyalarni amalga oshirishi, ya'ni o'z nomidan mijozning hisobidan qimmatli qog'ozlar oldisotdisiga oid bitimlarni tuzishi mumkin. Bunda, bank mijozning hamma ko'rsatmalarini bajarishi lozim hamda komission haq olishga, mijozning topshirig'ini bajarishda qilingan qo'shimcha sarf-xarajatlar kompensatsiyasini olishga haqlidir. Komission bitim quyidagi 2 shartnomaga asoslanadi:

- bank (komission) bilan mijoz (komitent) o'rtasidagi shartnoma;
- komissioner bilan uchinchi shaxs o'rtasidagi shartnoma.

Odatda, qimmatli qog'ozlar sotib olishga doir komission shartnoma tuzishdan oldin xaridor-komitentlar vositachi bankning tasarrufi ga berish uchun o'z hisob-kitob varag'iga zaruriy qimmatli qog'ozlar sotib olishga yetarli pul summasini o'tkazadi. Qimmatli qog'ozlar sotishga oid komission shartnoma tuzishda sotuvchi-komitent o'zi sotmoqchi bo'lgan qimmatli qog'ozni vositachi bankka oldindan deponentlab qo'yadi.

Bank kreditidan foydalanib qimmatli qog'ozlar sotib olingan taqdirda (agar kredit boshqa bankdan olingan bo'lsa), mijoz uning uchun qimmatli qog'ozlar sotib olish operatsiyasini bajaradigan vositachi bankni bundan xabardor qilishi lozim.

Bank ishtirokidagi qimmatli qog'ozlar komissiyasi deganda qimmatli qog'ozlarni mijozdan o'z mablag'lari hisobiga sotib olish yoki o'z portfelidan qimmatli qog'ozlarni sotish nazarda tutiladi. Bu bitimlarni amalga oshirishda bank o'z nomidan va o'z hisobidan harakat qiladi. Bank tartibga solinadigan fond bozorida rasmiy savdoga yoki fond birjalarining tartibga solinadigan bozorida ruxsat etilgan qimmatli qog'ozlar bilangina komission operatsiyalarni amalga oshiradi. Bunday operatsiya bajarilganda bank operatsiyasi to'g'risida mijozga taqdim etadigan hisobotida bank yoki olgan narx rasmiy birja kursiga to'g'ri kelishini tasdiqlaydigan ma'lumotlarni keltirish lozim.

### **XULOSA**

Tijorat banklari investitsiya kompaniyalari sifatida faoliyat yuritganida emitent bilan kelishuv asosida qimmatli qog'ozlar chiqarishining tashkilotchisi sifatida harakat qilishi mumkin. Bank emitentning qimmatli qog'ozlarini chiqarishni tashkil etib, aslida

qimmatli qog'ozlar emissiyasini amalga oshiradi, ya'ni vositachi sifatida harakat qiladi. Emitentlar va investorlar o'rtasida harakat qilganda bank imkon qadar olishni ko'zlab harakat qiladi. Emissiyani tayyorlash jarayonida tijorat banklari emissiyasining turi, hajmi va shart-sharoitlari to'g'risida emitent bilan muzokaralar yuritib, bitim tuzadi.

Tijorat banklari asosan qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni Respublika Fond bozorida yuqorida aytib o'tilgan qonunlardan tashqari „Banklar va bank faoliyati to'g'risida“gi Qonun hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining me'yoriy hujjatlari asosida olib boradilar.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Abdullaeva Sh.Z., «Bank ishi». O'quv qo'llanma. –T.: Moliya.2003
2. Abdullaeva Sh.Z., «Pul kredit va banklar» O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi, «Moliya» nashriyoti,2000 y.
3. Balabanova I.T., “Banki i bankovskoe delo”, Ucheb posob. Piter, 2003.
4. Kolesnikov V.I., «Bankovskoe delo» Moskva, 4-izd. «Finansi i statistika», 2002g.
5. Jarkovskaya E.P. «Bankovskoe delo» Uchebnik.-M.: Omega-L.2004.
6. Lavrushina O.I., «Den'gi, Kredit, Banki» Moskva, izd. «Finansi i statistika» 2003g.
7. Lavrushina O.I., «Bankovskoe delo» Moskva, izd. «Finansi i statistika» 2003g.
8. Korobkova G.G. «Bankovskoe delo» Uchebnik. -M.: Economist-2004.